

Бојана Б. Богдановић

Етнографски институт САНУ, Београд
bojana.bogdanovic@ei.sanu.ac.rs

Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године*

Почетком деведесетих година XX века, променом друштвеног система, а са њим и суштинске идеологије, у „једном од Титових омиљених градова“ отпочео је процес декомеморације комунистичке традиције. Преименовањем назива града (24. јул 1991. године), уклањањем „Маршала“ са Трга партизана (28. август 1991. године) и променом назива улица и тргова (2. август 1994. године), нова владајућа политичка елита је из симболичке мапе Титовог Ужица избрисала средства представљања идеолошких симбола комунистичке Југославије. Отклон од интернационалистичког наслеђа био је првенствено усмерен ка доминантном политичком симболу – Јосипу Броз Титу; из симболичне визуре града уклоњен је и читав корпус оних идеолошких садржина које су симболизовале Југославију – државу довољно велику и довољно снажну да буде свестрано хетерогена, док је своја обележја у симболичком јавном простору изгубила и централизована Комунистичка партија и њени органи власти. Проучавање процеса симболичке (ре)конструкције јавног простора Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године базирано је на писаним и визуелним изворима као и на подацима добијеним у разговорима који су у јулу и августу 2019. године вођени са становницима Ужица.

Кључне речи: јавни простор града, симболичка (ре)конструкција, Титово Ужице, антикомунизам

Symbolic (Re)Construction of Titovo Užice between 1991 and 1994

In the early 1990s, following the change of social order, also accompanied by a shift in the underlying ideology, the process of de-commemorating Communist tradition was put in motion in „one of Tito's favourite cities“. By renaming the city (July 24, 1991), removing the statue of the „Marshall“ from the Partisan Square (August 28, 1991) and changing the names of streets and squares (August 2, 1994), the new ruling elite erased all representations of the ideological symbols of Communist Yugoslavia from the symbolic map of Titovo Užice. This act of distancing from internationalist legacy was primarily directed at Josip Broz Tito, as the dominant political symbol. The symbolic urban landscape was deprived of a wide variety of ideological content symbolizing Yugoslavia – a state large enough and

* Текст је резултат истраживања обављеног при Етнографском институту САНУ за чију је реализацију средства осигурало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

strong enough to be comprehensively heterogeneous. At the same time, the centralized Communist Party and its authorities also lost their markings in the symbolic public space. The study of the process of symbolic (re)construction of the public space of Titovo Užice in the period between 1991 and 1994 is based on both written and visual sources as well as data obtained from interviews conducted with the residents of Užice in July and August 2019.

Key words: urban public space, symbolic (re)construction, Titovo Užice, anticommunism

Новија (етно)антрополошка истраживања у граду се у различитој мери баве самим градом, односно његовом културом, идентитетом или динамиком (Radović 2017, 594). У средишту пажње урбаних антрополога налазе се бројне истраживачке теме: урбане легенде, урбани фолклор, етницитет, просторно понашање, политички ритуали, култура сећања, урбани обичаји... Једна од њих – *(пре)обликовање симболичког јавног простора града*, транспонована у време напуштања југословенског социјалистичког принципа државног уређења, предмет је овог рада. Од многобројних градова чији су симболички јавни простори у посматраном просторном и временском оквиру (ре)конструисани, у фокусу истраживања налази се *Титово Ужице* – град који је захваљујући особеној симболичкој структури јавног простора имао посебно место на симболичкој мапи федералне Југославије.¹ У методолошком смислу, проучавање процеса симболичке (ре)конструкције јавног простора Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године базирано је на подацима пронађеним у релевантној литератури, писаним и визуелним изворима у дневној (Вечерње новости и Политика) и периодичној штампи (Вести, Време и Борба), грађи архивског фонда града Ужица, као и фотодокументацији Народног музеја у Ужицу. Такође, у „Службеном Гласнику РС“ и „Службеном листу Општине Ужице“ пронађене су информације неопходне за целокупан аналитички поступак и обликовање коначне структуре рада. Теренски део истраживања спроведен је у јулу и августу 2019. године у Ужицу. Обављено је десет полуструктурираних интервјуа. Са становницима Ужица, оба пола и старије животне доби (од 59 до 82 године), вођени су разговори на тему симболичке (ре)конструкције Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године. Критеријум при одабиру саговорника био је различит начин (степен) партиципације у посматраним догађајима, тако да су разговори вођени са: председником Извршног савета СО Ужице, иницијаторима за уклањање Титовог споменика са Трга партизана, члановима СУБНОР Ужице итд. Полуструктурирани интервјуи су трајали од 45 минута до 2 сата и 19 минута. Разговори су снимљени, а затим и транскрибовани. У овој фази истраживања, фокус је био на појединачном, личном проживљеном искуству и размишљању Ужичана.

¹ Више о процесу симболичке (ре)конструкције Ужица у периоду након II светског рата погледати у Bogdanović 2019.

(Ре)поимање симболичких јавних простора српских градова у последњој деценији XX века

„Историја дуга нешто више од 40 година, заборављена је за скоро дупло мање времена. Споменици и људи који су сведочили о том времену замењени су неким другим херојима. Ознаке и комунистички топоними, више се не могу пронаћи ни у најудаљенијим крајевима. Звезда петокрака, симбол једног времена, сада је проказана и заборављана“ (Štavljanin 2009).

Када је, развојем догађаја, постало јасно да се југословенство као матрица потпуно урушава, а посебно „социјалистичко југословенство оличено у симболима комунизма“ (Radanović 2013), режим Слободана Милошевића је, упоредо са стабилизацијом на власти, почео да (ре)поима симболички јавни простор града у коме се остварују политички, економски и друштвени односи. Као оквир системским симболичким реформама послужили су антикомунизам и ново тумачење националне прошлости (Banjeglav 2012, 95). Водећи се искуствима која су показала да се промена симболичког урбаног простора најлакше остварује путем утицаја на елементе репрезентације места, владајућа политичка елита је, у складу са новом службеном идеологијом, најпре из симболичког јавног простора града потиснула идеолошке елементе који су осликавали карактеристичан комунистички поредак федералне Југославије, у оквиру којег је владала централизована Комунистичка партија на челу са Јосипом Брозом Титом. *Препоруком за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, као и враћање имена знаменитих личности у историји српског народа Народне скупштине Републике Србије*²,

² На основу члана 73. Устава Републике Србије и члана 81. Пословника Народне скупштине Републике Србије, Народна скупштина Републике Србије, на Седмој седници Ванредног заседања, 24. јула 1991. године, донела је *Препоруку за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, као и враћање имена знаменитих личности у историји српског народа*: „Народна скупштина Републике Србије препоручује Скупштини града Београда и скупштинама општина да покрену иницијативе за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, за опраштање агресорским силама надокнаде за ратну штету коју су причиниле Србији, за огромне неправде учињене целом српском народу, а посебно за разбијање Србије, у другој половини шездесетих година, што је имало за последицу, уз остала зла, насилну албанизацију Косова и Метохије, безмерна страдања косметских Срба и Црногораца услед терора шиптарских сецесиониста. Народна скупштина Републике Србије препоручује да се портрети и бисте тих личности уклоне са свих јавних места. Народна скупштина Републике Србије препоручује Скупштини града Београда и скупштинама општина да врате називима тргова, улица, просветних и културних установа – имена знаменитих личности у историји Србије и српског народа, која

коју је Народна скупштина Републике Србије изгласала 24. јула 1991. године, најпре је, током исте године из назива три града избачен епитет „Титов/о/а“ (Врбас, Ужице, Митровица). Процес уклањања Титовог имена настављен је у готово свим урбаним симболичким просторима. „Главни булевар у Београду, који је некада био назван по Титу, прва је од многобројних улица којој је промењен назив. 1992. године добио је ново, специфично српско име – Улица српских владара.“, сећа се историчар Владимир Дуловић (Cosmeanu 2009). Из градских топонимија нестали су и други симболи комунистичког наслеђа, попут Едварда Кардеља, Маркса и Енгелса, Георги Димитрова, Стјепана Радића, Октобарске револуције итд. И антифашистичка споменичка баштина, која је комеморисала Народноослободилачку борбу и револуцију, Југославију, Јосипа Броза Тита и Партију доживела је идеолошку и етнонационалну трансформацију како би се заједничка југославенска прошлост, која је постала непожељна у новом доминантном историјском наративу, заменила прошлошћу српског народа (Banjeglav 2012, 98). Богдан Богдановић још је крајем 1987. предвидео да половина комунистичких споменика и спомен-обележја постављених широм Србије неће дочекати 2000. годину, јер ће се распасти и јер ће бројни споменици бити уклоњени. Богдановић, ипак, није могао предвидети на који начин ће се то догодити (Banjeglav 2012, 99). Знатан део тих споменика, малих и великих, провинцијски наивних и велебно преузетних, соцреалистичких и модернистичких, у посткомунизму је доживио злосретну судбину (Раџић 2017). Део њих је административно уклоњен, део оштећен/уништен, док је део препуштен ономе што се зове „пасивна деструкција“: запуштени, истиснути из колективне меморијалне праксе и препуштени пропадању. Међутим, у градовима су и даље опстајали Лењинови и булевари Црвене армије, ЈНА и Револуције, улице Генерала Жданова, Ивана Милутиновића, Димитрија Туцовића... (Radović 2014, 133). Непотпуна деко-меморација социјалистичке урбане текстуре показује да транзиција Србије из комунизма није била ни јасна ни једноставна, будући да је више од једне деценије одлагана и ометана деловањем режима Слободана Милошевића (Cosmeanu 2009). Како примећује Срђан Радовић, тадашња владајућа политичка елита, иако се јасно дистанцирала од претходног система, није направила потпуни отклон од њега, већ је, задржавајући део који баштини ратне и поратне традиције, различита имена и појмове из ближе и даље прошлости инструментализовала са циљем одржавања привида континуитета из чисто опортунистичких разлога (Radović 2014, 135). Паралелно са (непотпуном) дифamacијом политике социјалистичке Југославије, у „(пр)очишћеном“ симболичком јавном простору посткомунистичког града, уследила је, на првом месту, афирмација „знаменитих личности из српске историје“. Нове комисије за именовање улица најрадије су бирале имена познатих личности ван контекста Другог светског рата, стављајући акценат на националну (великодржавну) политику српске монархистичке буржоазије,

су своједобно неоправдано уклоњена, као и имена иностраних личности такође неоправдано уклоњених, које су биле осведочени пријатељи Србије и српског народа“ („Службени гласник РС”, број 48 од 5. августа 1991.).

односно државотворну политику Обреновића и Карађорђевића (Radanović 2013). Након наводне „аисторијске“ епизоде комунизма, део урбаних топонимија постали су Никола Пашић, Илија Гарашанин, Арсеније Чарнојевић, војвода Бојовић, Жанка Стокић, Никола Тесла, Краљ Петар I итд.³ Иако званична политика сећања током деведесетих година XX века службено није афирмисала снаге квислинштва и колаборације, владајућа политика није спречавала нормализовање и афирмисање снага контрареволуције и колаборације (Radanović 2013). Процес нормализовања и афирмације четништва у медијском дискурсу и политичком наративу представника појединих опозиционих партија и националистичке интелигенције имао је материјалну рефлексију у јавном простору града. Током деведесетих година XX века у Србији је, уз прећутну дозволу власти, подигнуто неколико десетина споменика, спомен-плоча и других обележја посвећених вођи четничког покрета.⁴ Турбулентна политичка и друштвена дешавања 90-их година XX века (ратни вихор који је довео до распада СФР Југославије и НАТО бомбардовање) изнедрила су, у значењском (когнитивном) смислу, посебну категорију симбола. Наиме, према евиденцији *Удружења за друштвена истраживања и комуникације*, у Србији је подигнут укупно 301 споменик посвећеним ратним страдањима деведесетих. Од укупног броја пописаних спомен-плоча, крстова, чесама, биста, спомен-попрсја итд., 34 је посвећено страдању цивила (11,30%), 219 споменика је посвећено погинулим борцима (72,76%), а 48 споменика је посвећено војницима и цивилним жртвама рата (15,95%). Највише споменика је пописано на подручју града Београда (52), док је највећи број мапираних споменика посвећен страдању Срба (94,47%).⁵

Символичка (ре)конструкција Титовог Ужица

„Прво је Ужице престало да буде Титово. Онда је Брозов споменик од предмета дивљења постао симбол времена које би требало заборавити, а још више режима који се мора срушити. Са главног ужичког Трга склоњен је споменик Јосипу Брозу Титу, а улица маршала Тита постала је Главна“ (м, 63 г.).

Символичку (ре)конструкцију Титовог Ужица обележила су три датума: 24. јул 1991. године (преименовање назива града), 28. август 1991. године (уклањање Титовог споменика са Трга партизана) и 2. август 1994. године (промене назива улица и тргова).

³ Више о наведеној групи споменика, јавних спомен-обележја, спомен-плоча и других пијететних симбола погледати у: Radović 2014, 128.

⁴ Више о наведеној групи споменика, јавних спомен-обележја, спомен-плоча и других пијететних симбола погледати у: Petrović 2012.

⁵ Више о наведеној групи споменика, јавних спомен-обележја, спомен-плоча и других пијететних симбола погледати у: „U Srbiji 301 spomenik posvećen ratovima devedesetih i NATO bombardovanju.“ 2019.

Преименовање назива града

На седници Народне скупштине Републике Србије, 24. јула 1991. године, усвојен је *Закон о територијалној организацији Републике Србије и локалној самоуправи*. Овим прописом Ужице је престало да буде Титово. Вреди нагласити да је три месеца пре преименовања назива града, у Титовом Ужицу одржан референдум (21. априла 1991. године), на коме су грађани, путем демократске процедуре, требали да одлуче о враћању претходног назива места. Међутим, референдум је проглашен неуспелим услед незаинтересованости грађана (референдуму се одазвало тек 29% становника).

Уклањање Титовог споменика са Трга партизана

Сходно *Препоруци за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, као и враћање имена знаменитих личности у историји српског народа Народне скупштине Републике Србије*, Извршни савет скупштине општине Ужице је 22. августа 1991. године донео одлуку да са Трга партизана уклони монументалну Титову бронзану скулптуру и преда је у трајно власништво Народном музеју у Ужицу. 28. августа 1991. године, уз помоћ механизације грађевинског предузећа „Златибор“, споменик је неоштећен премештен на нову локацију – иза зграде Народног музеја. Дело од шупље бронзе, изливено, висине 5 м, инвентарисано је у Уметничкој збирци НМУ под инв. бр. 83.⁶

Промене назива улица и тргова

На основу члана 8. Закона о територијалној организацији Републике Србије и локалној самоуправи, члана 4. Одлуке о одређивању назива и обележавању улица, тргова и зграда и члана 28. Статута општине Ужице, Скупштина општине Ужице, на седницама одржаним 18. јула и 2. августа 1994. године, донела је *Решење о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица*. Наведеним документом, престало је да важи *Решење о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица* од 31. марта 1988. године. Од укупно 192 улице, колико их је средином деведесетих година XX века било у уличној мрежи Ужица, 9 нових улица је добило називе, име је променило 88, а задржало 95 улица; од два градска трга, један је променио, а други задржао назив.⁷

⁶ *Записник са седнице Извршног савета скупштине општине Ужице од 22. августа 1991/4; грађа архивског фонда града Ужица у Ужицу.*

⁷ „Службени лист Општине Ужице“, број 4/94/81–85.

Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у казивању Ужичана

Наратив „А“ – председник Извршног савета СО Ужице

„Пре уклањања споменика, као председник Извршног савета СО Ужице, добијао сам писма да ће скулптура бити уништена и да ће све завршити неколико флаша соне киселине. Чак је један инжењер претио минирањем споменика, али се убрзо предомислио када је схватио да комади статуете могу да угрозе животе оближњих станара Трга. Неколико дана пре одлуке о дислоцирању споменика, председник СО Ужице рекао ми је да сазовем Извршни савет СО Ужице и да се, по препоруци Извршног већа Србије, донесе одлука о уклањању споменика. На седници 22. августа 1991. године одлучено је да ми споменик, као вредно уметничко дело, преместимо на достојанствен начин како се са њим не би догодило као са многим споменицима неким другим личностима у Европи. Договорили смо да то обави Грађевинско предузеће „Златибор“ које је скулптуру на Трг и поставило 1961. године. Позовем директора телефоном и кажем му да споменик треба склонити и да то опрезно ураде, да га не оштете, а он мени каже: ‘Онако како смо га наместили, тако ћемо га и дислоцирати’. Било је предлога да се то обави ноћу, да би се избегао гнев народа, а онда је неко рекао да се ноћу раде само незаконите и сумњиве ствари, па смо одлучили да то урадимо како треба. Да се руши дању, али да се стави висока дашчана ограда, што је и урађено. Споменик је дислоциран на Велику Госпојину 28. августа 1991. године. Опасан је сајлом, на четири угла стављене су дебље летве. Морали су да копају 1,5 метара испод земље, да га ослободе од бетона. У тренутку када је пришао велики кран и померио скулптуру, људи су почели да плују и псују Тита. Обарање „Маршала“ на земљу обележено је испијањем шампањца, махањем заставама, претњама, сузама, а касније и скакањем по њему. Иначе, чињеница је да су многи од оних који су скакали по Титу убрзо умрли од рака. Тако сам чуо. ‘Маршалу’ је стављена сајла око врата па је натоварен на шлепер. У договору са тадашњим директором Народног музеја, скулптуру је требало да сместимо у Фабрику оружја у оквиру те установе, али то нисмо успели да урадимо из техничких разлога. Постављена је у двориште Народног музеја. Тог дана је руководство СО Ужице позвано на крсну славу села Збојштице. Када смо кренули у Збојштицу, председник СО Ужице рекао је возачу да вози главном улицом, под дно Трга, а затим са горње стране поред позоришта да видимо како изгледа Трг без споменика. То је било када је све већ било готово. Нисмо ништа коментарисали. Мени лично није било баш пријатно, јер мислим да смо тиме оскрнавили Трг, ту комплексност. То је био линч. То је била руља. Уклањање споменика је било национално питање: Тито је код Срба ухватио корење – Срби су га и уклонили, да забораве на бивша догађања у историји. Занимљиво је да Партизанска споменица 1941. у мозаику на фасади стамбено-

пословног објекта на Тргу није дирана. А зашто? Е, то питајте народ“ (м, 82 г.).

Наратив „Б“ – иницијатор за уклањање Титовог споменика

„Ја сам још 1990. године, док још није било никаквих наговештаја о уклањању споменика, прикупио око 1900 потписа грађана који су били за то да споменик треба склонити са Трга. Јесте се онако мало говорило да је Титово време прошло, али ништа званично. Чуло се у граду да ја сакупљам потписе, па почео народ да долази овде код мене у адвокатску канцеларију. Или у кафани када осетим да је тренутак и да има паметних људи, ја питам хоће ли неко да се потпише. Адвокати, лекари, шофери, сељаци, радници... Људи који мисле својом главом. То сам успео да сакупим за једно 3–4 месеца. И ја сам ту књигу са потписима однео код председника општине Ужице. Он ме је, иако је био жесток комуниста, врло лепо примио и дуго смо разговарали. Није прошло ни 6 месеци и Влада је донела одлуку да се споменик скине. Тога дана на Тргу није било много света. Јер, то је изненада и урађено, људи нису знали, иначе би било много, много више. И ја сам случајно сазнао. Мени је тог јутра неко из општине јавио шта ће се десити. Онда сам ја обавестио ове моје, прве потписнике у оној књизи. И ми смо дошли. Није било ни полиције ни општинског руководства. Само су дошли радници са механизацијом. И ко ће од нас главних агитатора за рушење споменика пиканером да начне темељ? Кад сви у глас: ‘Хајде, М., ти си покретач акције, дај да те снимимо!’ И мени припадае част да држим пиканер. Људи су ми прилазили и говорили: ‘А, ти си тај!’ Када је споменик ишчупан са постамента и стављен у водораван положај, е онда су људи почели да се пењу. И ја сам. Затим су га ставили на камион и довиђења. И ми смо му махали. Онда смо се разишли као да се ништа није ни десило. А то су глупости што се прича да су људи уринирали и пљували по њему. Прича се да су сви који су се пели на споменик помрли. Ма хајте, молим Вас. Ево, Ви сада причате са једним од њих. А што сам ја био против Тита? Оца су ми као четника стрељали у рату, не знамо му гроб. Комунисти су мојој мајци, жени народног непријатеља, одузели све, па и машину којом је зарађивала за хлеб. Учитељица, удовица и мајка двоје деце губи сва грађанска права и одлази на робију, прво у Пожаревац затим у поправни дом у Крушевцу. И ја сам био у затвору. То је било 1973. године. Зато што сам конобару у кафани рекао да угаси телевизор док је Дража Марковић отварао неко боксерско првенство у Београду. И то је неко чуо и пријавио полицији. Па код судије за прекршаје, па казна затвора месец дана. Други пут у Чајетини у кафани рекох да више волим светог Саву од Тита. Опет два полицајца, поново судија за прекршаје и казни ме са 100 хиљада, било то пуно тада. Тито је према српском народу чинио злочине. Еј, Немци се повлаче, одлазе, он прави Сремски фронт да гину Срби. Колико је 1944. године побио Срба, богатих људи. Па после рата

он пребаци фабрику авиона УТВА из Панчева у Словенију и да не набрајам. И он је, када је дошао на власт, уклонио споменике из претходне власти: примера ради, Краљеву чесму су на Партизанским водама уништили чекићима. Све је уништио по Србији. Да није било Тита, ми бисмо давно били у Европској унији. Уклањањем споменика Ужице се и званично оградило од великопротивника Срба“ (м, 80 г.).

Наратив „В“ – члан СУБНОР Ужице

„Ужице је годинама имало бенефите од свог имена. Ужице је фаворизовано као град због Ужичке републике, због тога што се сматрало да је Ужице бастион социјализма. Ужице је у социјализму био трећи град по примањима: Општина Стари град, општина Лазаревац, па општина Ужице. То исто говори како је био позициониран као град. Индустрија је вукла те плате. И све смо ми то лепо користили и онда по томе пљунули. Ови наши тадашњи који су били на власти организују референдум, да народ одлучи о имену града. Ја сам гласао да Ужице остане Титово. А када народ није хтео да се изјасни, они донесу одлуку и ураде по свом. Онда је почело да се прича о уклањању споменика. Аутопревозници почну да прете да ако га за 24 сата не уклоне да ће да га вежу сајлама око врата и да ће да га одвуку са Трга. И да би то предухитрили, власти реше да ангажују механизацију ‘Златибора’. Летњи дан, вруће. И ови дошли са механизацијом, гледам као да је јуче било, камион онај велики, жути и дизалица. Покушавају радници да ослободе темеље, оно неће. Видели да не вреди ништа па примакли дизалицу. Ставили по ободу штафне, дрвене гредице, да га не би оштетили. И онда полако, као да ваде зуб. Оно неће. Постојао је ту један проблем. 70-их година је споменик почео да се криви. Због подлоге, није била добро урађена. Мекана, а он 3 тоне. Онда су они пумпама убризгали бетон под огромним притиском и до колена га изнутра залили. Плус су то црево осекли и оставили у споменику, додали још бетона, вратили плоче и завршено. Нестручни. То огромно црево пуно бетона је, заједно са Титом, дошло у двориште Музеја. Тог тренутка када су они споменик одигли дизалицом креће еуфорија. Јер, знаш како, од свих тих присутних само је једно 20% било онако, да виде шта се дешава, као када на улици неко падне у несвест па се људи окупе. 80% је дошло да искали бес, ратно стање, немају кога, па хајде Тита. То вичу: ‘Ја сам правио Трг!’; други виче: „Ја сам воловима вукао материјал!“; трећи стао на главу. Један донео сону киселину па му ставља у уста, та је киселина оставила мало флека. Са подеста гађају јајима, лубеницама, туку му у прсте, хтели да му одбију кажипрст, али нису успели. Каде га. Народ аплаудира. И однеше га. Има једна прича да су актери тога доживели неку лошу судбину: или су помрли млади или су имали породичне несреће. Тито је у дворишту Музеја само једну ноћ преноћио у водоравном положају. Сутрадан око 8 ујутру дошли су радници ‘Златибора’ и

почели да копају рупу, 2 метра са 2, дотераше бетон, ставише мреже и дизалицом га полако усправише. Па онда оно мењање имена улицама, све је то урађено преко ноћи. Лако су давана имена. На пример, тадашња председница Управе средила да њена сестра, јесте она погинула, али није једина која је погинула, добије улицу. Мислим да једино имена локалних народних хероја нису диране. Незнање је спасило Петра Ђеловића – нису знали ко је он и улица је остала. Ово остало је све отишло. Занимљиво је да је један период пре тог преименовања већина Ужичана Улицу маршала Тита почела да зове Главна. Ето шта раде новине, шта ради та пропаганда. А Трг партизана није промењен, врло интересантно. Парадоксално је да су носиоци идеје и остварења преименовања назива града, уклањања Титовог споменика са Трга партизана и промене назива улица и тргова били заправо социјалисти. Те одлуке су ношене неком врстом национализма, а подлога је била меморандум САНУ. Сматрало се да је Србија оштећена том политиком преливања средстава из републике у републику. На тим основама је и Слободан Милошевић заснивао своју политику, он није јавно осуђивао Тита, али се од њега ограђивао. Онда је Скупштина донела ту одлуку да се бришу сви они који су радили на штету Србије, а то се првенствено мисли на Тита. И ови су то буквално схватили. Испало је да је битније што је он био комуниста, него што је био антифашиста. Антифашизам је један темељ и уклањање споменика његовом вођи нема оправдања. Без обзира што он није Србин, што није православцац“ (м, 69 г.).

≈

Почетком деведесетих година XX века, променом друштвеног система, а са њим и суштинске идеологије (тј. доминантаног симболичког реда), у „једном од Титових омиљених градова“ (м, 82 г.), „у бастиону социјализма“ (м, 69 г.), „у средини која је имала веома значајну улогу у изграђивању култа партизанске борбе и социјалистичке револуције“ (ж, 68 г.), отпочео је процес декомеморације комунистичке традиције. Чини се да је отклон од интернационалистичког наслеђа (које је у годинама након II светског рата распоређено у антиокупаторској, аниквислиншкој и антимонархистичкој „(пр)очишћеној“ симболичкој урбаној структури посматраног града) првенствено био усмерен ка доминантном политичком симболу социјалистичке Југославије – Јосипу Броз Титу. Преименовањем назива града 24. јула 1991. године и уклањањем „Маршала“ са Трга партизана 28. августа исте године, „Ужице се и званично оградиле од великопротивника Срба“ (м, 80 г.). 2. августа 1994. године, *Решењем о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица*, главна градска улица, Улица маршала Тита, постала је Димитрија Туцовића. Промењени су и називи улица које су до тада махом биле „партизанске“: улица Хероја Дејовића постала је Николе Пашића, Пут 37. дивизије – Крчагово, Партизана домаца – Милоша

Црњанског итд. Наведеном одлуком из симболичког јавног простора посматраног града додатно је уклоњен читав корпус оних идеолошких садржина које су симболизовале Југославију – државу довољно велику и довољно снажну да буде свестрано хетерогена. У јавном простору града предмет симболичке (ре)конструкције постали су скоро сви одоними који су именовани према географским одредницама из других југословенских република: улица Љубљанска постала је Кнегиње Љубице, Скопска – Војводе Бојовића, Титовградска – Михаила Пупина, Титововелешка – Гаврила Поповића, Тузланска – Петра Кочића итд. Своја симболичка обележја у градској топонимији изгубила је и централизована Комунистичка партија и њени органи власти: улица Скојевска постала је Ђурђевданска, Лењинов булевар – Милоша Обреновића, Скојевски парк – Горански парк итд. Противљење процесу декомеморације комунистичке традиције није дало резултате:

„Борци су упућивали протестна писма, нема коме се нису обраћали: председнику државе, министарствима, стручним удружењима, заводима, јавним личностима. Од неких су и добили подршку, али све је то било на декларативној основи. Суштински ништа није урађено. Народни херој Дана Милосављевић је тога дана била на Тргу, она то није могла да прихвати. То су наши незаконито урадили, само на основу неког закључка са седнице, па не ради се то тако. Где су ауторска права архитекте који је градио Трг, па одобрење надлежног Завода?“ (м, 69 г.).

Међутим, опонирање „одлуци која је била диктирана са врха“ (м, 69 г.), настављено је инсталирањем урбане легенде о злој коби која је задесила виновнике наведених догађаја у модерни фолклор локалне заједнице: „Чињеница је да су многи од оних који су скакали по Титу убрзо умрли од рака. Тако сам чуо“ (м, 82 г.); „Прича се да су сви који су се пели на споменик помрли“ (м, 80 г.); „Има једна прича да су актери тога доживели неку лошу судбину: или су помрли млади или су имали породичне несреће.“ (м, 69 г.) итд.⁸ Ревизију прошлости и симболичку (ре)конструкцију Титовог Ужица условио је долазак на власт „националних политичких програма чиме су претходне ‘југословенске идеје’ замењене партикуларним национализмима“ (Samardžić & Živković 2016, 169).⁹ Припадност нацији у турбулентним временима (стварање појединачних идентитета различитих нација насупрот до тада владајућем колективном) било је неопходно стално наглашавати, те су отуда улични називи, имена тргова, спомен-обележја итд., били средство за продукцију и ширење нараслог национализма. Институционалној (пре)номенклатури и уклањањем „Маршала“ са Трга партизана претходио је, посебно у дискурсу ондашњих медија, процес конструкције и репрезентације националног идентитета у оквиру којег је (из)вршена стигматизација социјалистичког периода и његове идеологије, лика и дела председника СФРЈ, братства и

⁸ Наведена урбана легенда ће бити предмет посебног рада.

⁹ Више о појмовима нације и национализма погледати у: Bilig 2009.

јединства итд., што је резултирало померањем релационих односа од „нас“ у грађанском смислу ка „нама“ у етничком смислу, или саморазумљивост „нас“ у односу на „њих“ (Vesković 2008).¹⁰ О наведеном сведочи и казивање једног од саговорника: „Занимљиво је да је један период пре тог преименовања већина Ужичана Улицу маршала Тита почела да зове Главна. Ето шта раде новине, шта ради та пропаганда“ (м, 69 г.). Наведено је убрзо добило и правну потврду, путем доношења закона у Народној скупштини Републике Србије и одлукама Извршног савета скупштине општине Ужице, о којима је било речи. Дакле, ови процеси су били део интегралног напора за „преутемељење нације, њене идеологије, њене културе, једном речју наших светоназора“ (Samardžić & Živković 2016, 177): „То је било национално питање: Тито је код Срба ухватио корење – Срби су га и уклонили, да забораве на бивша догађања у историји“ (м, 82 г.); „Ужице се и званично оградило од великопротивника Срба“ (м, 80 г.); „Те одлуке су ношене неком врстом национализма. Сматрало се да је Србија оштећена том политиком преливања средстава из републике у републику“ (м, 69 г.).

Међутим, „новоуспостављени преовлађујући јавни наративи (који су у сталном процесу модификовања) о нацији, њеној прошлости и будућности“ (Radović 2011, 100) нису направили одлучујући раскид са реториком и политиком „социјалистичке ере из периода пре доласка Слободана Милошевића на власт“ (Radović 2011, 100). У процесу симболичке (ре)конструкције Титовог Ужица није направљен потпуни отклон од наслеђа Другог светског рата и југославенске револуције: мозаик „Партизанска споменица 1941.“, површине 36m², на фасади стамбено-пословног објекта у улици Маршала Тита бр.133 (јужна страна главног градског Трга) „није дирана“ (м, 82 г.). „Није дирано“ ни име Трга партизана. Из уличне мреже Ужица нису уклоњена ни имена локалних народних хероја: Наде Матић, Вуколе Дабића, Олге Ђуровић, Желимира Ђурића, Миодрага Миловановића Луна итд. Четири ужичке улице задржале су имена по личностима и географским појмовима из дојучерашњих бивших република СФРЈ: то су Његошева, Симе Милутиновића, Вишеградска и Романијска. *Решењем о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица*, Трг Слободана Пенезића Крцуна преименован је у Трг Светог Саве, али је наведеним документом дотадашња улица Сарајевска названа по члану Централног комитета КПЈ. Оваква селективна политика сећања на традиције комунистичке епохе, са посебним освртом на улогу локалног становништва и стратешки значај града Ужица у Народноослободилачкој борби и револуцији, за циљ је имала да у локалном контексту и за локалну (политичку) употребу прибави легитимитет актуелне власти. У прилог мишљењу појединих теоретичара да се режим Слободана Милошевића определио за „идеолошку неодређеност“ без јасно дефинисаног и конзистентног става према

¹⁰ И летимичан поглед на наслове у локалним *Вестима* у периоду који је претходио симболичкој (ре)конструкцији Титовог Ужица („Жртве вуковарског пакла“, „Ужице опет плаче“, „Комунизам једе своју децу“ итд.), јасно указује на националистичку реторику. Више о улози медијског дискурса у етничким сукобима погледати у Jusić 2008, 40–63.

комунистичком наслеђу како би обезбедио што ширу подршку,¹¹ иде и казивање једног од саговорника: „А онда, мало да се ограде, оставе име Тргу. Оставе и улицама имена локалних хероја, Ужичке републике, Друге пролетерске – и сви мирни“ (м, 70 г.). Један од разлога зашто процес декомеморације комунистичке традиције у посматраном граду није био радикалнији може бити амбивалентност локалне заједнице према тековинама режима који је имао доктринарно разрађену идеологију и јединствену елиту на власти:

„То је био тај неки прелазни период, и смеш и не смеш. Смена у фабрики до 2–3 сата поподне, па народ када се враћа са посла све погледују у двориште Музеја. Онај видео, а уствари није видео, а ја бих видео када ме ти не би видела. Који су за, долазили кријући, поставе каранфилчић, погледају лево-десно да ли је неко видео и побегну. Који су против са подзиде камење, јаја, флаше...“ (м, 63 г.).

Наведено је имплицирало „помањање опште или већинске подршке за делове комеморативне симболике која се (де)инсталира“ (Radović 2011, 103):

„Људи нису били ни за преименовање назива града, ни за уклањање Титовог споменика са Трга партизана, ни за промене назива улица и тргова. Тврдим да је највећи број Ужичана био против, па шта друго рећи када им ни референдум није успео. Уклањању споменика није присуствовало више од 100 људи, верујте ми. За то је била шачица људи, па шта је тих 2000 потписа које је сакупио адвокат М. наспрам целог града? У Другом светском рату се у Лондону, Москви и Ужицу вијорио барјак слободе, па како то заборавити?“ (м, 70 г.).

Решењем о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица, трагови антифашистичког хероизма током Другог светског рата и потоњег радничког, комунистичког опредељења опстали су на симболичкој мапи посматраног града. Такође, чињеница да је Титов споменик сачуван (практично, њему је у симболичкој урбаној структури Ужица додељено ново место)¹² и да бронзани кип на Тргу партизана није замењен новим спомен-обележјем, показује неспремност локалне извршне власти да се у потпуности дистанцира од социјалистичког наслеђа:

¹¹ Више о наведеном погледати у: Gordić 2001, 21–33 и Radović 2014, 127–137.

¹² Почетна замисао била је да се споменик Јосипу Брозу Титу смести у Трезор Народног музеја у Ужицу, чиме би био уклоњен из симболичне визууре града. Међутим, наводно због техничких проблема, бронзани кип је остављен у дворишту Народног музеја у Ужицу, чиме је заправо само променио место на симболичкој мапи посматраног града: „Они су њега донели и нису ни покушали да га угурају у Трезор; само је једну ноћ преноћио тамо где су тисе и одмах ујутру су дошле дизалице да га подигну“ (м, 63 г.).

„Мени се као председнику Извршног савета СО Ужице преко телефона обраћала једна вајарка из Београда да би хтела да купи тог ‘материјала’ за неки њен рад. Па су из иностранства нудили силни новац за Титов споменик, и дан-данас ја мислим да стижу разноразне понуде. Али не, то никада није ни разматрано.“ (м, 82 г.) / „Била је једна идеја да се на том месту подигне споменик сељачким колима и воловима, јер су они исхранили српски народ. И то оним колима и воловима којима је српски народ прешао Албанију. Друга идеја је била да се подигне споменик Стиву Тешићу, једином ужичком оскаровцу, светски познатом и признатом. Или нешто неутрално, као што је сада овај споменик ‘Велика Србија’ на улазу у град. Али, то је место остало празно“ (ж, 68 г.).

Дакле, уклањањем споменика Јосипу Броз у Титу у јавном простору Ужица произведено је „празно место“ које симболично описује ново транзицијско време које не да „нема да понуди никакав други друштвени знак из контекста сопствене идеологије“ (Роровић 2017), већ је неспремно да се одрекне тековина идеологије која је тежила успостављању бескласног, бездржавног друштва.

Паралелно са (непотпуном) декомеморацијом огромног дела социјалистичке урбане текстуре, која је успостављањем СФРЈ инсталирана у симболичкој урбаној структури посматраног града, текао је аналоган процес „ревализације првенствено предсоцијалистичке прошлости и наслеђа, те следствено томе, њихова (ре)комеморација и уношење у читљиву структуру „новог/старог“ урбаног текста“ (Samardžić & Živković 2016, 178). Крајња последица интензивних друштвених, политичких и економских процеса јесте распад југословенског и социјалистичког идентитета, а „простор попуњава национално и конфесионално, лично и групно самопоимање“ (Кулијић 2002, 449–450). Након 2. августа 1994. године, прекривена морем властитих имена српских владара (Краља Петра I, Кнеза Михаила, Карађорђева итд.), војсковођа (Стевана Синђелића, Васа Чарапића, Николе Алтомановића итд.), књижевника (Нушићева, Змај Јовина, Војислава Илића итд.), значајних догађаја из прошлости (Таковска, Колубарска, Солунска итд.), домаћим географским појмовима (Златарска, Метохијска, Рачанска итд.), верским објектима (Милешевска, Дечанска, Хиландарска итд.), локалним топонимима (Вујића брдо, Сеојничка, Росуље итд.) и сл., „мапа града Ужица подсећала је на сажети лексикон српске прошлости“, како у чланку „Ниједан странац нема улицу у Ужицу“ објављеном у Блицу од 2. октобра 2009, наводи Владимир Лојаница. Да су према концепту и потребама обнављања националне државе, у симболички урбани простора посматраног града инкорпориране оне личности које су из друштвене, политичке и економске перспективе прве половине деведесетих година XX века, биле препознате као припадници српске нације говори чињеница да је Чех Јосип Јехличка, оснивач соколског покрета, коме се приписују заслуге за развој спорта у предратном Ужицу, једини странац чије се име нашло у градској топонимији.

„Иницијативе за промену имена улица потичу углавном од политички задојених појединаца, од људи који би се бавили историјом, а не знају је. Где су у Ужицу улице Емануелу Шеферу, инжењеру који је 1863. урадио први просторни план ове вароши, Арчибалду Рајсу који је истраживао злочине над српским становништвом у време Првог светског рата, па Евелини Хаверфилд, шкотској баронеси која је 1914. дошла у Србију и основала дом за ратну сирочад и да не набрајам. Не, него дај само националне историје и патриотизма, Срби народ најстарији, народ који је јео златним кашикама?!“ (м, 70 г.).

Чини се да је повратак на идентитетска обележја из предсоцијалистичке прошлости имао двоструку функцију. Са једне стране, он је требало да упуту на „дубоку старину“, на „дуго трајање српске нације и државе“; он се, како примећује Мирослава Малешевић, на неки начин може разумети и као израз жеље да се развије и учврсти осећање блискости и повезаности са припадницима истог етничког колектива, са онима који деле исте претке и исту политичку судбину (Malešević 2008, 23). Један од кључних механизма у успостављању те везе представљао је тренд рестаурације памћења на династије Обреновића и Карађорђевића, славне битке Балканских и Првог светског рата, мудре војсковође и храбре српске војнике, чиме је, на потки митизоване приче о личностима и догађајима у контексту локалне заједнице,¹³ пажљиво исткан наратив о „посебности“ целе српске нације. Са друге стране:

„Још једна ствар ту има: то је било време грађанског рата, као што је неком једном рекао: ‘не може се коњица тек тако оседлати и покренути војска; народ мора прво да омрзне, па да пожели да ратује’“ (м, 69 г.).

Самој националној држави, заснованој на етничким принципима, омогућено је да рационализује, легитимизује своје амбиције, планове и претензије, да оправда акције које предузима, оно што ради или колико може да оствари (Malešević 2008, 24).

Најзад, симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године указује на флуидност *идентитета града*, дефинисаног као „скуп јединствених особина и обележја који обезбеђује његову трајну препознатљивост у поређењу с другим градовима, по којима се он од њих разликује и признаје као посебан“ (Spasić & Basković 2017, 16). Тако схваћен идентитет града има, како примећују Ивана Спасић и Вера Бацковић, најмање две стране: једна је спољашња, друга унутрашња (Spasić & Basković 2017, 16). На првој, спољашњој страни, процесом симболичког преображаја Ужица из „митског места“ југословенског социјализма (Milivojević 2013, 321), у град

¹³ У градској топонимији уписана су имена Малише Атанацковића (1860–1919), ужичког угоститеља, трговца, уредника, одборника и председника општине, народног посланика и индустријалца; Ужичанина Павла Вујића (1874–1940), народног посланика, сенатора и изасланика Министарства просвете; Милана Верговића (1928–1980), првог академски образованог вајара из ужичког краја и сл.

„који се ни по чему не разликује од било ког другог града у Србији“ (м, 69 г.), извршена је, путем законских процедура и у складу са званичном културом сећања, идентитетска деконструкција посматраног града. Тиме је постојан и монолитан идентитет Титовог Ужица постао дестабилизован и фрагментаран, у каквом се (идентитетском) статусу посматрани град и данас налази. Наиме, у периоду након 1994. године, симболичка структура посматраног града, до тада сачињена по принципу мултиетничности, мултирелигиозности и мултикултуралности, постала је некохерентан мозаик сачињен од, у идеолошком смислу, често опречних сегмената предсоцијалистичке прошлости, делова социјалистичког наслеђа (посебно оног који се тиче наслеђа Другог светског рата и југославенске револуције) и свих новијих елемената који су утицали на његово структурирање, уз одсуство превласти једног, јасно дефинисаног политичког наратива.¹⁴ На другој, унутрашњој страни, чини се да наведени процес није имао очекивани афективни (емоционални) ефекат. Поред званичног и незваничног опонирања одлукама које су резултирале променом симболичке мапе града на Ђетињи (о којима је већ било речи), поменимо, у овом смислу, и резултате истраживања стручњака из Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Наиме, 2013. године спроведено је истраживање о томе како становници и припадници локалне елите виде идентитет града. На терену су прикупљени квантитативни и квалитативни подаци у осам градова у Србији, између осталог и у Ужицу. Анализа квантитативних и квалитативних података је показала да су Ужичани, одговарајући на питање „По чему је Ваш град познат?“, категорију „социјалистичко наслеђе“ сврстали одмах иза категорија као што су „традиционална храна и пиће“, „историјски и културни споменици/наслеђе“ и „туристички објекти и атракције“, а (процентуално) далеко изнад свих осталих понуђених категорија (Spasić & Backović 2017, 56). Такође, наведеном би требало придодати и чињеницу да се данас, путем грађанских иницијатива, активно ради на томе да се Титов споменик врати на Трг партизана. Дакле, и након скоро три деценије од уклањања урбаних „симболичких носилаца“ (*symbol bearers*)¹⁵, посматрано социјалистичко наслеђе, са акцентом на

¹⁴ Примера ради, више о начину на који је посматрани град, у контексту социјалистичке идеологије, постао оквир новог политички митизованог наратива у коме су централне „теме“ биле Народноослободилачка борба и револуција, Југославија – држава довољно велика и довољно снажна да буде свестрано хетерогена, маршал Јосип Броз Тито и Партија, погледати у: Bogdanović 2019.

¹⁵ Петер Нас (Peter Nas) са сарадницима развија типологију у којој се разликују следеће врсте урбаних „симболичких носилаца“: 1) материјални симболизам, сачињен од материјалне урбане конфигурације, пре свега архитектуре, спрам природног окружења; 2) дискурзивни, који се односи на испредање прича о граду и начин самопредстављања; 3) иконички симболизам, који се јавља када град стиче репутацију захваљујући познатим личностима, светим или профаним; 4) бихевиорални симболизам, који се састоји од јавних светковина, фестивала, сајмова итд. и 5) емоционални симболизам, кога чине осећања која становници повезују са одређеним елементима града (Spasić & Backović 2017, 28–29).

материјални симболизам¹⁶, фигурира као један од извора самоидентификације локалног становништва: „Верујте ми, доћи ће време, и то врло брзо, да ћемо Ви и ја седети овде на Тргу и разговарати о другим темама гледајући у Јосипа Броза Тита“ (м, 80 г.).

Извори

„Службени гласник РС“, број 48 од 5. августа 1991.

„Службени лист Општине Ужице“, број 4/94/81–85.

Зписник са седнице Извршног савета skupštine општине Ужице од 22. августа 1991/4; грађа архивског фонда града Ужича у Ужичу.

Литература

Banjeglav, Tamara. 2012. „Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas.“ U *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, prir. Darko Karačić, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica, 91–162. Sarajevo: ACIPS.

Bilig, Majkl. 2009. *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bogdanović, Bojana. 2019. *Antropologija grada – političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.

Cosmeanu, Marius. 2009. “Addicted to change: Renaming Streets in Balkans.” *Balkan Fellowship for Journalistic Excellence*. <http://fellowship.birn.eu.com/en/fellowship-programme/topic-2009-identity-addicted-to-change-renaming-streets-in-balkans> (pristupljeno 12. aprila 2019).

Gordi, Erik. 2001. *Kultura vlasti u Srbiji*. Beograd: Samizdat B92.

Jusić, Tarik. 2008. „Medijski diskurs i politika etničkog sukoba: jugoslovenski slučaj.“ U *Intima javnosti*, ur. Gordana Đerić, 40–63. Beograd: Fabrika knjiga.

Malešević, Miroslava. 2008. „Nasilje identiteta.“ U *Kulturne paralele: svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu*, ur. Zorica Divac, 11–34. Beograd: Etnografski institut SANU.

¹⁶ Занимљиво је непоменути да је за казиваче са којима су вођени разговори у слободној форми на тему симболичке (ре)конструкције Титовог Ужича у периоду 1991–1994. године по правилу (9 од 10 саговорника) споменик Јосипу Брозџу Титу доминантан урбани „симболички носилац“ посматраног града, те у својим наративима акценат стављају на његово уклањање са Трга партизана.

- Milivojević, Dejan. 2013. „Iz istorije nastanka Trga partizana u Užicu.“ *Izgradnja* 67 (7–8): 314–328.
- Pavičić, Jurica. 2017. „Neželjena Baština.“ *Jutarnji List*, 27. februar.
<https://www.jutarnji.hr/kultura/film-i-tv/nezeljena-bastina-film-redateljice-irene-skoric-nije-sasvim-dorastao-kompleksnoj-potrebnoj-i-vaznoj-temi-a-na-trenutke-postaje-rubno-rasisticki/5690867/> (pristupljeno 8. aprila 2019).
- Petrović, D. 2012. „Spomenici ‘rehabilitovali’ Dražu.“ *Danas*, 11. april.
<https://www.danas.rs/drustvo/spomenici-rehabilitovali-drazu/> (pristupljeno 18. aprila 2019).
- Popović, Velimir. 2017. „Spomenik i Prvoborac.“ *Proleter*, 1. januar.
<http://proleter.me/portfolio/spomenik-i-prvoborac/> (pristupljeno 11. aprila 2019).
- Radanović, Milan. 2013. „Ekonomija groba.“ *Kontrapress*, 27 avgust.
<https://kontrapress.com/clanak.php?rub=Politika&url=Ekonomija-groba> (pristupljeno 2. novembra 2019).
- Radović, Srđan. 2011. „Politike i kontrapolitike identiteta i prostora: slučajevi sa beogradskih ulica nakon 2000. godine.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIX (2): 99–123.
- Radović, Srđan. 2014. *Beogradski odonimi*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Radović, Srđan. 2017. „Urbana istraživanja u etnologiji i antropologiji u Srbiji – od ‘udaljenog pogleda’ do ‘subdiscipline’.“ *Etnoantropološki problemi* n. s. 12(2): 583–601.
- Samardžić, Obrad & Predrag Živković. 2016. „Simbolička tekstura postsocijalističke transformacije urbanog prostora.“ U *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja*, ur. Anđelina Svirčić Gotovac & Rade Šarović, 167–200. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Spasić Ivana & Vera Backović. 2017. *Gradovi u potrazi za identitetom*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Štavljanin, Dragan. 2009. „Skidanje petokrake i brisanje prošlosti.“ *Radio Slobodna Evropa*, 27. septembar.
<https://www.slobodnaevropa.org/a/temasedmice/1837474.html> (pristupljeno 2. novembra 2019).
- „U Srbiji 301 spomenik posvećen ratovima devedesetih i NATO bombardovanju.“ 2019. *Danas*, 12. april. <https://www.danas.rs/drustvo/u-srbiji-301-spomenik-posvecen-ratovima-devedesetih/> (pristupljeno 18. jula 2019).
- Vesković, Milica. 2008. „Mediji i balkanski ratovi devedesetih.“ Prikaz Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše

Jugoslavije: štampa, TV, film, ur. Gordana Đerić. *Nova srpska politička misao*, 4. novembar. <http://www.nspm.rs/prikazi/mediji-i-balkanski-ratovi-devedesetih.html> (pristupljeno 2. maja 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.